

K ČITALNICE - POSEBNOST SLOVENSKE ZGODOVINE

Sanja Uršič
Filozofska
fakulteta

Nastanek, mreža in programi čitalnic v obdobju 1860-1900 ter njihov pomen za izobraževanje odraslih

Razsvetljenstvo je dalo idejo, da je napredek države odvisen od stopnje kulturnega razvoja. Širjenje pisane besede med ljudi je temeljni pogoj za napredek kulture in razvoj jezika. Na slovenskem ozemlju tedanje Avstrije je vladala nepismenost. Tako je leta 1865 avtor prispevka o slovenskih čitalnicah zapisal: »... Lahko je torej umeti, da se vsak narod more in torej tudi mora izobraževati po svoje, zlasti v svojem jeziku ... Torej zastonj iščemo izobraženega naroda brez omikanega jezika, zastonj omikanega jezika pri neizobraženem narodu. Kdor hoče izobraziti narod, skrbi naj, da se mu mika tudi jezik ...« (Koledar slovenski za navadno leto 1865, str. 103–104). Izobraževanje odraslih je bilo v 19. stoletju povezano s kulturnimi in socialnimi razmerami.

Čitalnice veljajo za posebnost slovenske zgodovine, vendar je njihova izobraževalna plat večinoma zapostavljena, saj jo podrobneje omenjajo le redki avtorji. Zaradi tega se mi je zdelo pomembno, da delovanje čitalnic in njihove značilnosti podrobneje raziščem z andragoškega vidika. Želela sem predstaviti čitalnice, njihov nastanek, mrežo in programe na slovenskem ozemlju tedanje Avstrije in ugotoviti, s kakšnimi izobraževalnimi dejavnostmi oziroma programi so se ukvarjale. Po pregledu literature o tem obdobju in arhivskih virov sem se odločila, da bom podrobneje obravna-

vala čitalnice med letoma 1860 in 1900. Okrog leta 1900 so se v slovenskem narodnem taboru začela nesoglasja in ta politična diferenciacija je vplivala na ljudskoprosvetno delo. Tedaj je začelo število čitalnic upadati. Začele so izgubljati svojo osnovno nalogo. Ciljna skupina čitalnic kot najpomembnejšega vira izobraževanja odraslih v tedanjem času zajema ljudi, ki ne hodijo več v redno šolo in ki tako pridobivajo informacije in znanje.

IZVOR, ZAMETKI ČITALNIŠKIH DRUŠTEV

V obdobju revolucije (1848) je slovensko narodno gibanje črpalo pobude iz dejavnosti kulturnih in političnih društev v Ljubljani, Gradcu in na Dunaju. Ta društva, meni Prunk (1992), so imela velik pomen, ker so s svojim delovanjem in propagando vplivala

na to, da se je zganila večina slovenskega kmečkega prebivalstva. Začetki in zametki čitalnic so bila bralna društva. Bralna društva oziroma bralne družbe so se kot tip združevanja meščanov pojavila v

18. stoletju v zahodni Evropi, v srednji Evropi pa so se uveljavila v 19. stoletju. V njih so se zbirali meščani, brali časopise in razpravljali o njihovi vsebini, se ukvarjali s politični-

V letih 1848-1849 so na Slovenskem ustanavljali bralna društva.

mi dejavnostmi ter prirejali zabave (Hartman, 1987, str. 169).

Njihov prvi in poglobitveni namen je bil, da se člani naučijo slovenščine in drugih slovanskih jezikov, da se goji in širi slovenska narodna zavest. Naročeni so bili na različne časopise in imeli so knjižnico. Vendar pa ta društva niso bila namenjena vsemu ljudstvu, ampak predvsem mestni oziroma trški inteligenci.

ZAČETNIKI, SNOVALCI, OBLIKOVALCI ČITALNIŠKEGA GIBANJA NA SLOVENSKEM

Za najpomembnejše pobudnike čitalniškega gibanja štejemo staroslovence. Predstavljal jih je dr. Bleiweis s svojim krogom »prvakov«, njegova najpomembnejša sodelavca pa sta bila dr. Toman in dr. Costa. Vodili so previdno politiko, nagnjeno h kompromisom, bali so se revolucionarnih teženj in ekstremnih stališč. Po letu 1864 so doživljali čedalje ostrejšo kritiko Frana Levstika in okrog njega delujočega mladoslovenskega gibanja (Torkar, 1991, str. 10). Za čitalnice po vzoru hrvaških »čitaonic« se je najprej navdušil dr. Janez Bleiweis, vodilni slovenski politik. Leta 1860 je v Novicah poročal o obnovitvi čitalnice v Zagrebu. Kasneje je objavljajl članke prof. Janeza Trdine, ki je poročal o živahnosti čitalnice na Reki. V njej so se od leta 1851 družili rodoljubni »Hrvatje, Srbi, Slovenci, Čehi in celo nekateri Nemci ... na zabave, čitanje in pomenke« (Hartman, 1987, str. 171). Končna spodbuda je prišla od stalnega dopisnika iz Zagreba (Kočevar - Žavčanin), ki je napisal serijo člankov z naslovom Slovenske narodne potrebe. V njih je poudaril, da bi morala biti Ljubljana zgled drugim slovenskim mestom (Priatelj, 1956).

Med slovenskim kmečkim prebivalstvom so slovenski duhovniki kot najštevilčnejša skupina slovenske inteligence prevzeli vodilno vlogo pri narodnem prebujanju. Z ustanav-

ljanjem cerkvenih pevskih zborov, zadrug in društev so predvsem med kmečko mladino vzbudili narodno zavest in borbo za pravice slovenskega naroda. Največkrat je imel slovenski duhovnik tudi vlogo političnega voditelja, gospodarskega svetovalca in kulturnega delavca (Kramar, 1991).

KAJ JE ČITALNICA IN NJEN NAMEN?

Čitalnice so skušale povezati Slovence in jim vzbuditi občutek narodne pripadnosti. Njihov temeljni namen je bil oblikovati in omikati slovensko besedo in petje, kar je bil privlačen in zanimiv cilj tudi za nižje plasti slovenskega naroda. Na Slovenskem so čitalnice nastajale zlasti v mestih, trgih in manjših upravnih središčih. V njih se je zbiralo domače meščanstvo in narodno zavedna inteligenca (Žontar, 1980). Kasneje so jih začeli ustanavljati tudi v manjših krajih. Poleg podeželskih veljakov so vključevale tudi kmete. To je najbolj opazno na primorskem podeželju. Čitalnice, ki so jih ustanavljali po vaseh, so se zlasti na Goriškem (Tul, 1994)

V čitalnicah so budili in utrjevali narodno zavest ter pospeševali uporabo slovenskega jezika. Zanimanje so ustvarjali s čim bolj razgibanim društvenim delovanjem, s poudarkom na kulturnem in družabnem življenju ter narodno-političnem prebujanju (Žontar, 1980). Spoznavali so literarna, glasbena in gledališka dela, zgodovino, razpravljali so tudi o političnih vprašanjih, čeprav so v svojih pravilih izrecno izključili politiko. Vendar je bil najpomembnejši namen čitalniških prireditev narodno prebujanje. To je razvidno iz mnogih uvodnih govorov. Tako je na primer dr. Lavrič maja 1863 govoril o pomenu ljudskega petja za vzgojo ljubezni do domovine in svobode (Priatelj, 1956, str. 170).

imenovale tudi bralna društva oziroma narodna, slovenska, kmečka in rokodelska, kmečka čitalnica. Bralna društva so imela podobne naloge kot čitalnice: njihov namen je bil »izobraževati ljudstvo z dobrimi knjigami in primernimi predavanji« (Cizej, 1994, str. 297). Očitna razlika je bila v socialni sestavi članov, saj so bralna društva »izobraževala in spodbujala narodnost bolj preprostemu ljudstvu« (Žontar, 1980, str. 27). Zelo pomembne so postale tako imenovane bésede. To so bile prireditve z igrami, recitacijami, napitnicami oziroma zdravljicami, petjem, koncertnimi točkami, tombo in predavanji; vedno pa so se končale s plesom in veselico (Melik, 1994, str. 198).

Hartman (1987) meni, da smo izraz čitalnica (hrvaško – čitaonica) prevzeli iz hrvaščine in da bi se morale v slovenskem knjižnem jeziku imenovati »bralnice«. Opozarja še na dvojni pomen besede čitalnica v slovenščini: osnovni pomen označuje prostor, kjer se kaj bere (Lesesaal), preneseni pa društvo – družbo, ki se zbira v takšnem prostoru (Leseverein).

Iz virov je mogoče razbrati, kako so cilji opisani v pravilniku:

»a) olikovati manj olikane družabnike, b) vse družabnike sploh po mogočnosti kratkočasiti« (ARS, št. 230), »c) napredovanje v omiki sploh in posebno v maternem t. j. slovenskem jeziku« (ARS, št. 80).

Te cilje dosežejo:

»a) z branjem časopisov in knjig slovenskih, pa tudi dobrih časopisov in knjig pisanih v drugih jezicah, b) s predavanjem iz raznih koristnih in primernih predmetov, ali branjem koristnih in kratkočasnih spisov v društvenih večerih, c) z razširjevanjem slovenskih gospodarskih listov med kmeti, d) z razveseljevanjem v 'besedah' s petjem, govori, deklamacijami, gledišnimi igrami, tombo, ...« (ARS, št. 230).

Niso pozabili tudi na »razgovarjanje o vseh

prikaznih na polju narodnega napredka« (ARS, št. 282) in »proslavljanje za slovensko književnost zaslužnih mož« (ARS, št. 284).

Čitalnice so delovale kot centri kulturno-prosvetnega dela (glej Tul, 1994, str. 254), saj so pod njihovim okriljem zaživel pevski zbori, pevske šole in godbe, knjižnice, gledališke skupine. Tako je slovenski narod dobil potrebni zagon za razširjanje čitalniških okvirov in začel organizirati tabore ter politična društva.

ORGANIZACIJA ČITALNIC

Člani, obiskovalci čitalnic

Iz podatkov (ARS, zbirka: Društvena pravila) je razvidno da »Ud društvu zamore biti vsak, kogar postava od 15. 11. 1867 dopušča ...« (št. 211) in »ki je polnoleten ali vsaj samovlasten« (Torkar, 1991, str.15). Člane razdelijo še na »samce, kateri žele samo za svojo osebo pristopiti in ude, ki pristopijo s svojo rodbino« (ARS, št.155). Ženske se kot samostojne članice ne morejo včlaniti, to lahko storijo le prek zakonskega partnerja.

Pravice članov so navedene: »Vsak družbenik ima pravico:

- a) v zbornico zahajati, časopise in knjige čitati, ter se drugače v njej kratkočasiti, zmiraj pa se mora možko obnašati,
- b) vsih veselic udeležvati se in sme k tistim tudi svojo rodbino pripeljati,
- c) podajati odboru nasvete o društvenih razmerah,
- d) vsak sme zunanje poštene može v čitalnico pripeljati,
- e) po določenem redu prejemati knjige za domačo rabo.« (ARS, št. 79).

Člani se delijo na:

- notranje – tisti, ki živijo v mestu ali trgu s čitalnico;
- na zunanje – tisti, ki živijo zunaj mesta in so »čez eno uro oddaljeni« (ARS, št. 212);
- častne člane – slednji so lahko »zgolj mož-

je, ki imajo zasluge za narodni napredek« (ARS, št. 282).

Vpis je potekal takole: »Kdor želi pristopiti v društvo, se naj osebno ali pisмено oglasi pri predsedniku. Predsednik naznani to društvenemu odboru, kateri sklepa po večini glasov, se naj oglasnik za društvenega uda sprejme ali ne; vendar pa odbor ni nikomur odgovoren za svojo odločbo.« (ARS, št. 59) Z vstopom se je član »zavezal redno plačevati mesečnino celo leto, zato da bode moglo društvo životariti« (ARS, št. 79).

Poleg tega so lahko prišli na vsak občni zbor, volili odbor in sodelovali v razpravah, ki so zadevale društvo. Število članov je nihalo in se spreminjalo. Osnovni razlog za to ni bil samo pritisk nemške vlade, temveč predanost njenih članov. Kot primer naj navedem Škofjo Loko, ki je imela v drugi polovici 19. stoletja približno dva tisoč prebivalcev. Število članov v čitalnici pa se je ves čas gibalo od 60 do 70. Gorje pri Bledu je imelo na primer 450 prebivalcev, bralno društvo pa vedno približno 70 članov (Žontar, 1980, str. 17–25).

ČLANI - SOCIALNA SESTAVA

Čeprav naj bi čitalnica s svojo aktivnostjo spodbujala ves slovenski narod, se je kmalu izkazalo, da je namenjena meščanom in inteligenci. V čitalnicah so največkrat zastopa-

ni ti poklici: odvetniki, sodniki, notarji, uradniki (sodnijski, odvetniški, posojilniški, davčni), duhovniki, zdravniki, inženirji, profesorji, učitelji, časnikarji, posestniki, višji sloj obrtnikov.

Bile so tudi izjeme: tako so ob ustanovitvi celjske čitalnice sporočili, da je med njenimi 130 člani veliko predstavnikov kmetov (Cizej, 1994, str. 292). Vendar je dr. Bleiweis ves čas poudarjal, da »čitalnice niso samo za mesta, marveč tudi za selo,

kjer biva narod naš. Človek na deželi potrebuje cerkev, šolo, urad in čitalnico« (Priatelj, 1956, str. 190).

Socialna sestava se razlikuje iz kraja v kraj, odvisno od gospodarske razvitosti mesta, prometne povezanosti, bližine meje ... Slojevska zaprtost in nedostopnost je bila temeljni razlog, da se nižji sloji niso včlanjevali. To se je dogajalo tudi zaradi visoke članarine, ki je nižji sloji niso mogli plačevati. Kasneje so skušali članarino zanje odpraviti, saj »se od revnejših slojev sploh ne sme pobirati članarina, sicer se ne prikaže nikoli« (Hartman, 1979, str. 321).

VODSTVO ČITALNIC

Dejavnost čitalnic je bila odvisna predvsem od njenega vodstva: od njegove sposobnosti, zavzetosti, predanosti in politične usmerjenosti. Slovenski intelektualci, izobraženci in duhovniki so s svojo sposobnostjo, razgledanostjo in vplivom dosegli širše slovenske množice. Dr. Tonkli je julija 1863 v goriški čitalnici poudaril pomembnost sodelovanja treh »narodnih faktorjev«: duhovnikov, županov in učiteljev, saj morajo biti »slovenstva stebri in podpora, in jez proti navalom potujčevanja« (Priatelj, 1956, str. 176). Za predsednike so v začetku čitalniškega gibanja največkrat volili prve pobudnike za ustanovitev čitalnic, od osemdesetih let 19. stoletja pa tudi može, ki so imeli pomembno vlogo v mestni ali državni politiki (Torkar, 1991). Gonilna sila so bili: dr. Bleiweis, dr. Toman in dr. Costa. Ljudje so menili, da imajo največ zaslug za razvoj čitalnic.

Iz podatkov ARS je razvidno, da so vodstvo čitalnice vsako leto volili člani. To vodstvo je bilo sestavljeno iz predsednika, tajnika, blagajnika in članov odbora ter knjižničarja in pevovodje. Po izobrazbi oziroma statusu so bili to navadno župani, posestniki, sodni uradniki, odvetniki, učitelji, profesorji, du-

*Čitalnice so
večinoma obiskovali
meščani in
inteligenca.*

hovniki, trgovci, pisatelji, pesniki, politiki. V pravilniku so bile vedno opisane njihove naloge. Predsednik »vodi društvo po pravih, sklicuje zборе, skrbi za red, zastopa društvo v zunanjih zadevah, ravna zmirom po odborovem nasvetu in mora izvrševati vse sklepe odbora«. Tajnik »je društveni pisar in podpisava s predsednikom vred društvena pisma«. Blagajnik »ali denarničar spremlja vse dohodke ... odgovoren za društveno premoženje«. Knjižničar »mora skrbeti, da se knjige ne izgube, vselej zapisati, komu da je to ali uno knjigo izposodil, da ve potem je li bravec knjigo kaj poškodoval ali ne. On je odgovoren za izposojene knjige« (ARS, št. 80).

ČITALNIŠKE PRIREDITVE IN PROGRAMI

V čitalnicah so člani »pridno se zbirali, pretresali to ali uno reč in mnenje, se pogovarjali o znanstvenih, zgodovinskih, jezikoslovnih in drugih narodnih, se ve da ne političnih zadevah in predmetih, pevali, igrali ali drugače kratkočasili se ...« (Cizej, 1994, str. 292). Čitalniške prireditve so bile organizirane le za člane čitalnice, vendar so ti s seboj na prireditve ali v samo čitalnico lahko pripeljali tudi ljudi, ki niso živeli v kraju, kjer je delovala čitalnica. Čitalniške prireditve oziroma njeni programi pa so imeli dvojno nalogo. Bili naj bi izobraževalni oziroma, kot so to nalogo označili v pravilniku, »podučevni in koristni« ter razvedrilni oziroma »ugodni in prijetni« (prav tam, str. 293).

Najbolj slovesno so organizirali odprtje čitalnic. Čitalniške prostore so okrasili z zastavami, cvetjem, sestavili so poseben kulturni program, godba je igrala slovenske budnice, ljudje so vpili »živio« in »slava jim«, obiskovalci pa so bili iz bližnje in daljne okolice. Zelo pomembno je bilo, da so prišli ugledni gostje iz drugih slovenskih

Čitalniške prireditve so se delile po pomembnosti:

– Najbolj obiskane so bile »velike bésede«, ki so zajemale govore, solistično in zborovsko petje, recitacije, igranje in gledališke nastope.

– »Male bésede« so bile skromnejše.

– Predavanjem so bile namenjene prireditve, ki so imela različna imena, na primer v mariborski čitalnici »jour fixe« (Hartman, 1979, str. 298), v celjski čitalnici pa male skupščine (Cizej, 1994, str. 292).

– Zabavno naravo so imele tombole, šaljive loterije, veselice, veliki in mali plesi, maškarade, silvestrovanja, pevske vaje in izleti v okolico. Najraje in največkrat so priredili veselice, ki so imele različna imena: bal, venček, tihi večer, ples, ples s srečkanjem (Hartman, 1979; Ternovec, 1995).

čitalnic. Na otvoritvi Čitalnice v Boljuncu 15. 5. 1870 se je zbralo več kot dva tisoč ljudi (Kramar, 1991, str. 346).

Čitalničarji so navadno potrebovali dva prostora. Večjega so uporabljali kot dvorano za družabne prireditve. V njej so lahko tudi kartali, igrali domino, streljali v tarčo in proti koncu stoletja igrali šah. Hartman (1979) jo imenuje kar »igralna soba«. V manjšem prostoru so bili spravljani časniki, časopisi, revije, knjige, to je bila »bralnica«. Največkrat so prostore najeli pri narodnozavednih gostilničarjih, da so imeli pri roki tudi hrano in pijačo. Ker je bila čitalnica središče slovenskega dogajanja, so v čitalniških prostorih potekali sestanki, pogovori, shodi, zborovanja in skupščine slovenskih združenj in ustanov, ki so delovale v kraju. »Bésede« so prirejali ob praznovanju državnih praznikov (na primer cesarjev rojstni dan), ob obletnicah smrti ali rojstva različnih slovenskih velikanov (na primer Jenka, posebno bogate programe pa so prirejali v spomin Vodniku in Prešernu), ob ustanovitvi čitalnice in njenih kasnejših obletnicah, ob praznovanju novega leta, pusta, ob martinovanju, v dobrodelne namene (pomoč revnim dijakom, ob naravnih katastrofah). »Bésede«

so navadno začeli z otvoritvenim govorom, velikokrat je bilo to predavanje, sledil je kulturni spored, z deklamacijami in glasbeno-pevskimi točkami, na koncu je bil ples, včasih pa zabava s tombolo. Na »bésedah« so občinstvu predstavili svoje literarne prispevke tudi domači avtorji, na primer slovenski pesniki Fran Levstik, Simon Jenko, Fran Cegnar. Zanimivejše govore so velikokrat natisnile tudi Novice.

Programe so, poleg obveznega plesa in veselice, sestavljali:

1. Glasbena dejavnost

Slovenska kultura je imela nekatere samo-svoje poteze, po katerih se je razlikovala od nemške, čeprav sta si skozi stoletja delili skupni prostor. Te so izvirale iz preprostosti slovenskega ljudstva in so se najbolj kazale v vokalni glasbi – solistični ali zborovski. Brez

glasbe ni minila nobena »bé-seda«, čitalniški pevski zbor je navadno deloval že od ustanovitve čitalnice. Zanimiv je podatek, da je ptujska čitalnica za otroke svojih članov leta 1883 ustanovila glasbeno šolo, ki pa je že čez

štiri leta prenehala delovati (Alič, 1962, str. 260). Čitalničarji so glasbene sporede sestavili z vokalnimi skladbami slovenskih komponistov, popestrili pa z deli čeških in hrvaških glasbenikov. Besedila s patetično in domoljubno vsebino so puščala na obiskovalcih močan vtis. Čitalniške prireditve so tako oblikovale značilen tip koncertnega programa. Glasbeni del je bil največkrat sestavljen iz deklamacij, resnih in šaljevskih pevskih točk ter slovenskih budnic. Zadnje so sestavljale že kar obvezen glasbeni del, na primer Jenkova Naprej, Vilharjevi Ne vdajmo se in Hrast in lipa, Ipavčeva Ilirija oživiljena in šele leta 1866 prvič zaigrana Jenkova pesem Morje adrijansko (Priatelj, 1956). Pri tem

so bili pomembni tudi češki glasbeniki, ki so službovali v Ljubljani, vendar so zaradi nacionalne solidarnosti sodelovali v slovenskih čitalnicah (Hartman, 1987). Več težav je bilo z instrumentalno glasbo, kajti slovensko meščanstvo ni bilo zadosti glasbeno izobrazeno, da bi lahko sodelovalo v večjih instrumentalnih orkestrih. Pogosti pa so bili solistični nastopi posameznikov, največkrat pianistov.

2. Gledališka dejavnost

Čitalnice so bile začetnice dramskega in gledališkega delovanja, ki je imelo neprecenljiv pomen za razcvet slovenske kulture. Čitalniške prostore so morali navadno poiskati v gostilnah, kajti narodne domove so na Slovenskem začeli graditi šele mnogo kasneje. V prostorski stiski so amaterski igralci igrali na zložljivih odrih, pri čemer so prišle v poštev le enodejanke, navadno narodne agitke in burke. Naslednja ovira je bila naraščajoče nasprotovanje Nemcev, zaradi katerega so se čitalnice večkrat selile v druge prostore. Velikokrat se je tudi zgodilo, da je kateri od amaterskih igralcev dobil ukaz o preselitvi. Tako je gledališka skupina morala zanj poiskati nadomestilo, kar je spet upočasnilo njeno delovanje.

Slovenskih gledaliških besedil je primanjkovalo in novomeški dopisnik je izrazil željo, »da bi pisatelji naši bolj marljivi bili v spiso-vanju slovenskih bodisi izvirnih bodisi prevedenih iger ... kajti zapazili smo, da so naši

Glasba je bila ena od pomembnejših sestavin čitalničnega delovanja.

Najpomembnejša naloga gledaliških iger v čitalnicah je bila vzbuditi in širiti domoljubna čustva, tako da je bila kakovost teh predstav šele na drugem mestu. Kritike v časopisih so se zato močno izogibali, ker bi škodila ne samo igralcem, marveč celotnemu narodnemu delovanju (Torkar, 1991, str. 21).

vanju, vinogradništvu, sadjarstvu in živinoreji. Poleg tega so imele nalogo »razširjevati slovenske gospodarske liste med kmeti« (ARS, št. 230). Predavatelji so bili potujoči učitelji in duhovniki. Čitalnice so tudi

Konec 19. stoletja so bile v čitalnicah tudi politične manifestacije.

spodbujale vaščane, naj se udeležujejo pouka v kmetijskih šolah. Eno takih so ustanovili leta 1891 v vasi Juršinci v okolici Ptuja (Jug, 1994, str. 70–71). Poleg kmetijstva so skrbeli tudi za domačo obrt. V Gorjah pri Bledu je v okviru bralnega društva delovala čipkarska šola (Žontar, 1980, str. 25).

Preprostim ljudem so želeli približati tudi strokovne teme, zato so jih preoblikovali v poljudna predavanja, ki so bila razumljiva vsem (o telegrafiji, elektriki, pridelavi vina ...). Taka poljudna predavanja so v svoje programe »bésed« prve vpeljale primorske čitalnice leta 1863.

4. Druge dejavnosti

V okviru kulturnih dejavnosti so v poletnem času prirejali tudi izlete v okolico, ki so jih popestrili z nastopi. V zvezi s socialnim zavarovanjem ni bilo veliko poskusov. Izjema je bralno društvo v Tržiču, ki je za svoje člane ustanovilo starostni, invalidski in sirotinski sklad (Žontar, 1980, str. 25). Ob zimskih večerih so ženske šivale obleke, ki so jih ob novem letu ali kakšni drugi priložnosti razdelili sirotam (Jug, 1994a, str. 351).

Poleg kulturnih dejavnosti so čitalnice prirejale tudi politične manifestacije, čeprav je bilo v pravilniku določeno, da se ne bodo vpletale v politične zadeve. Politične manifestacije so bile dodatna dejavnost čitalnic v devetdesetih letih 19. stoletja, saj prej za to ni bilo možnosti. Kot guverniki so nastopali priznani slovenski politiki in voditelji čitalnic.

ČITALNIŠKA KNJIŽNICA

Čitalnice so gojile slovensko besedo in navadile meščanstvo na slovenski jezik ter slovensko knjigo. Mestna in trška inteligenca si je lahko slovenske knjige sposojala v čitalniški knjižnici.

V okviru čitalnic so nastajale knjižnice in največkrat so jih imenovali kar »narodne bukvarnice«. Delovale so pod vodstvom čitalniškega odbora in »s posojevanjem svojih knjig pospeševale ljudstveno omiko« (ARS, št. 71), saj je ena izmed pravic čitalniških članov »po določenem redu prejemati časopise in knjige za domače čitanje« (ARS, št. 55). V knjižnico je lahko prišel »slehern šoli odrasli, ki je poštenega življenja in pametnega vedenja«. Knjige in časopise »dobivajo pri knjižničarju in jih lahko bero doma« (ARS, št. 71). Vendar so morali nanje paziti, saj »vsak društvenik mora društveno knjigarnico odškodovati če jej kako knjigo ali časnik znatno poškodva ali celo zapravi. V kakoršnem stanu gre berilo iz knjigarnice, v takem se ji mora vrniti. Zatoraj da se knjige zlasti pa časniki doma po kotih ne valjajo in trgajo naj se kakor hitro mogoče prebirajo.« (ARS, št. 234)

Na pomen knjig in knjižnic so opozarjali tudi članki v časnikih. Josip Godina - Verdelški je aprila 1862 zapisal, da moramo ustanavljati ljudske knjižnice in »marljivo delati in se truditi za izdajo slovenskih knjig« (Pirjevec, 1940, str. 113). Levstikov časopis Naprej je leta 1863 objavil, da »ni tako važno knjige imeti, ampak je važnejše prebirati jih« (prav tam, str. 114). Preprosti ljudje so si bolj izposojali Mohorjeve knjige, izobraženci pa izdaje Slovenske matice in Matice Hrvatske (Alič, 1962).

Knjižničarjeve naloge so bile:

1. »Da nabira denarne doneske in knjige.« (ARS, št. 71); 2. »Da naročuje, kupuje in ohranja društvene časopise in knjige kakor mu odbor ali občni zbor naroči.« (ARS, št. 131); 3. »Da se knjige ne pogube, mora oskerbnik vselej zapisati komu je to, ali uno knjigo izposodil; tudi mora vediti kašno knjigo izposodi, da ve potem je li čitavec knjigo poškodoval ali ne.« (ARS, št. 74)

Na začetku skromni knjižnični fondi so z leti naraščali s kupljenimi in podarjenimi knjigami. Knjige so velikokrat podarili duhovniki in učitelji. Knjige in koledarje za tekoče leto sta izdajali Mohorjeva družba in Slovenska matica. Med njunimi naročniki pa niso bile samo čitalnice in različna društva, temveč tudi zasebniki. Knjižnice so bile naročene na domače in tuje časopise. Naročali so slovenske, nemške, hrvaške, češke, ruske, italijanske in francoske časopise, tako da so sprti spremljali dogajanje pri nas in po svetu. Izbira časopisov v čitalnicah se je z leti spreminjala, glede na želje članov, časopise, ki so bili na trgu, in odločitve čitalničnega odbora. Kaj se je zgodilo s časopisi na koncu leta? To je bilo odvisno od posamezne čitalnice. Kolikor sem lahko ugotovila v razpoložljivih virih, so časopise največkrat prodajali trafikantom kot star papir, na licitaciji pa posamezne številke ali cele letnike. V sredini šestdesetih let 19. stoletja so ugotovili, »da bi morali slovensko časopisje ohranjati kot pomemben vir historične informacije« (Hartman, 1979, str. 315). Časopise, ki se jih je odbor odločil obdržati, so shranili v knjižnici in jih na koncu leta dali vezati.

Kako je slovensko časopisje vplivalo na izobraževanje odraslih? Časopis kot najpomembnejši izobraževalni medij odraslih je imel takrat več pozitivnih lastnosti. Posamezna poučna poglavja so bila napisana sistematično in bralec je (po potrebi) znanje lahko obnavljal. Časopis je sprti prinašal

tudi novice. Poleg tega pa tudi različna mnenja, odmeve, pripombe, ki so bralca seznanile z določeno tematiko. Bil je lahko dosegljiv, saj se ga je dalo naročiti tudi po pošti in cena je bila razmeroma nizka (Jug, 1994, str. 368). Najpomembnejša naloga takratnih časopisov in časnikov je bilo ozaveščanje ljudi, saj so širili (kolikor so pač mogli) slovensko narodno zavest.

Sredi 19. stoletja so v knjižnicah začeli arhivirati časopise.

ČITALNIŠKA PRAVILA

Osnova za delo društva so bila čitalniška pravila, napisana po zakonskih predpisih. Sestavili so jih ustanovitelji društva in jih poslali v potrditev deželni vladi. Na izvornih listinah shranjenih pravil (ARS) sem ugotovila dva datuma z nekajdnevno, tedensko, ponekod tudi mesečno razliko. Prvi se nanaša na dan, ko so ustanovitelji čitalnice napisali in poslali pravilnik deželni vladi, drugi pa pomeni, kdaj so bila pravila potrjena. Ponekod je bil zapisan samo datum potrditve pravilnika.

Pravilniki se med seboj razlikujejo le po besedni formulaciji, tako da je možno izluščiti: kdo so ustanovitelji društva; kakšen je namen društva in s čim dosežejo ta namen; način ustanovitve društva; vzdrževanje in dohodke društva; kdo so lahko člani in kakšne so njihove pravice in dolžnosti; pravice in dolžnosti društvenega odbora; kako poteka vodenje in sklic občnega zbora; sedež društva; oskrbovanje in upravljanje društvenega premoženja; reševanje problemov med čitalniškimi člani; kaj se zgodi z društvenim premoženjem, če društvo preneha delovati.

Ohranjeni društveni pravilniki, ki sem jih pregledovala, so večinoma pisani v slovenščini, v prvih šestdesetih letih pa v nemščini. Zgodilo se je tudi, da je bil pravilnik čez deset ali več let ponovno napisan in poslan v

potrditev. Vendar je bistvo društev ostalo enako. Razvoj se je pokazal z izpopolnitvijo in dopolnitvijo ciljev, zahtev, pravic in dolžnosti, vendar je bilo to zaradi družbenega napredka razumljivo.

MREŽA ČITALNIC V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

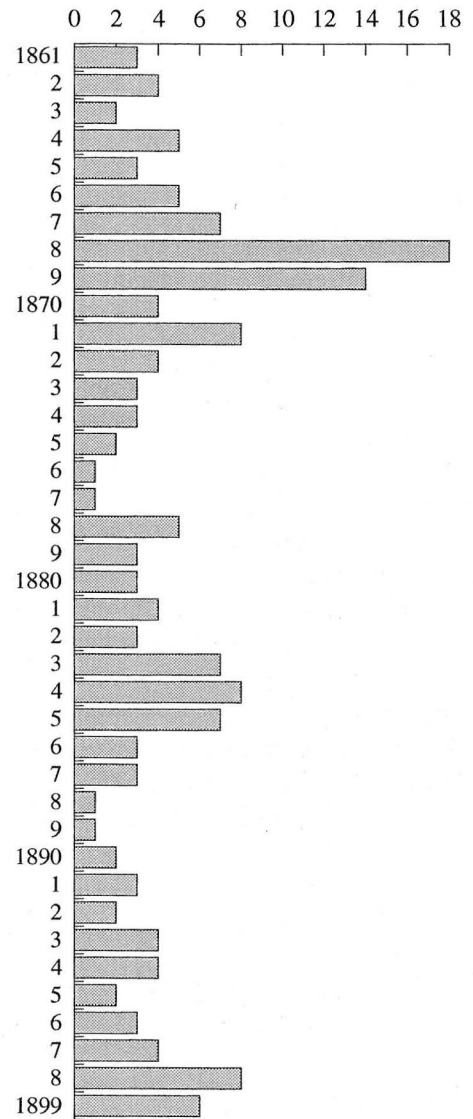
Ustanavljanje čitalnic

Lahko rečemo, da je obdobje v letih od 1860 do 1870 najpomembnejše za čitalniško gibanje, kajti v tem času so čitalnice opravljale svojo temeljno nalogo, saj so pomenile resnejši množični začetek kulturnega ozaveščanja Slovencev v mestih in na podeželju, ustanovljale so društva, ki naj bi s pevskimi zbori in dramsko dejavnostjo gojila slovensko besedo in petje, budila slovensko narodno zavest in z občasnno dejavnostjo opravljala nalogo političnih društev (Marušič, 1968). Na Slovenskem so čitalnice ustanovljali tudi v naslednjih desetletjih, toda takrat so v igri že dejavniki (politični boji in nesoglasja med Slovenci), ki so vlogi prvih čitalnic odvzeli marsikatero pomembno nalogo.

Tudi kulturna področja, na katerih so delovale čitalnice in bralna društva, so se po letu 1900 tako razširila, da so začela preraščati v samostojne kulturne ustanove (Žontar, 1980, str. 31). Navadno so bila to dramska in telovadna društva, pevski zbori in glasbene šole, ljudske knjižnice, krajevni muzeji (na primer v Kranju). Iz Arhiva RS je razvidno, da število čitalnic po letu 1900 upada, namesto njih pa najdemo vse več »izobraževalnih, prosvetnih, katoliško izobraževalnih« društev.

Čitalnice in bralna društva, ki so jih ustanovili v letih od 1861 do 1899, so predstavljene v grafu, ki prikazuje število na novo ustanovljenih čitalnic in bralnih društev v tem obdobju.

Čitalnice in bralna društva v letih od 1861 do 1899

Povprečno število novoustanovljenih čitalnic in bralnih društev na leto znaša 4,5. Če izločimo oba vrhunca leta 1868 in 1869, je povprečno število 3,9.

Najprej njihovo število počasi, z vzponi in padci, narašča. V letih od 1866 do 1869 je bil čas pravega razcveta, saj čitalnice in bralna društva niso več nastajale v tako velikem številu. O strmem vzponu pričajo po-

datki: leta 1866 je bilo ustanovljenih pet čitalnic oziroma bralnih društev, leta 1867 sedem, leta 1868 osemnajst in naslednje leto štirinajst. Obdobje izredno živahnega ustanavljanja čitalnic in bralnih društev pretrga obdobje najhujšega protislovenskega pritiska nemške liberalne vlade, ki so ga občutila tudi narodna društva in šole. Število na novo ustanovljenih čitalnic je leta 1870 padlo na bore štiri, se naslednje leto povečalo na osem, nato pa do leta 1877 postopno padalo. Leta 1876 in 1877 so na novo ustanovili samo dve čitalnici. V letih od 1873 do 1882 so na leto ustanovili povprečno tri čitalnice. Protislovenski pritisk se je leta 1879 z nastopom Taaffejeve vlade omilil in oviranje delovanja ter ustanavljanja slovenskih društev ni bilo več tako močno. Slovenska društva so bila še vedno vsenarodna, na zunaj so klerikalci in liberalci še vedno nastopali složno. V letih od 1882 do 1886 se je število novih čitalnic zopet povečalo; leta 1884 je bilo ustanovljenih osem novih društev. V letih od 1887 do 1892 je bilo obdobje največje stagnacije, saj so v tem času ustanovili povprečno le 2,4 čitalnice na leto. V tem obdobju so se začela kazati znamenja nesoglasja med klerikalno in liberalno stranjo. Ker sta bili preveč zaposleni s prepiri in sami s seboj, se nista posvečali razvijanju čitalnic in bralnih društev toliko, kot bi se morali. Politična sloga med liberalci in klerikalci se je dokončno razbila leta 1892, po volitvah v državni zbor leta 1891, ko se jim je še uspelo zediniti glede skupnega kandidata. Razkol na političnem področju je vplival tudi na čitalnice in bralna društva, ki so dobivale bolj ali manj strankarsko naravo. V letih od 1886 do 1894 je število bralnih društev nihalo od samo enega bralnega društva leta 1888 in 1889 do štirih leta 1893 in 1894. Leta 1896 je začelo število naraščati in leta 1898 so ustanovili osem novih bralnih društev in čitalnic.

RAZŠIRJENOST ČITALNIC PO SLOVENIJI

1. Obdobje 1861–1870

Do leta 1864 je bilo v različnih slovenskih krajih ustanovljenih 14 čitalnic: Trst, Ljubljana, Maribor, Celje, Tolmin, Gorica, Škofja Loka, Kranj, Celovec, Ajdovščina, Vipava, Ptuj, Ilirska Bistrica in Planina.

Decembrska ustava iz leta 1867 in uvedba dualizma sta bili razlog, da se je v dveh letih število čitalnic povečalo na 61. Po Costovem pregledu (1869) in po drugih virih je leta 1870 delovalo 69 čitalnic:

na Kranjskem jih je bilo 12 (Ljubljana, Škofja Loka, Kranj, Planina, Metlika, Novo mesto, Šentvid pri Ljubljani, Črnomelj, Kamnik, Postojna, Sodražica, Ribnica);

na Goriškem 26 (Tolmin, Gorica, Ajdovščina, Vipava, Ilirska Bistrica, Idrija, Skopo,

Lokavec, Branik, Črniče, Volče, Solkan, Komen, Kanal, Podraga, Vipavski Križ, Vrtojba, Podnanos, Senožče, Cerkno, Prvačina, Miren, Sežana, Sv. Andrej, Štanjel, Dornberk); na Tržaškem 12 (Trst, Rojan, Barkovlje, Opčine, Sveti Ivan, Rocol, Ščedna, Brežine, Kolonja, Nabrežine, Dolina, Boljunec); na Štajerskem 13 (Maribor, Celje, Ptuj, Sevnica, Slovenska Bistrica, Vransko, Ormož, Sv. Benedikt, Laško, Žalec, Vojnik, Ruše, Ljutomer); v Slovenski Istri dve (Jelšane, Dekani); na Koroškem dve (Celovec, Železna Kapla); na hrvaški strani sta bili čitalnici v Kastavu in Pulju, namenjeni tudi Slovencem.

Čitalnice na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem so nastajale predvsem v mestih in trgih, na Primorskem pa po vaseh in manjših zaselkih.

V tem obdobju je bila mreža čitalnic najgostejša na Primorskem. Po mojih ugotovitvah je bilo leta 1870 na Slovenskem 69 čitalnic,

Leta 1869 so imele čitalnice na Slovenskem približno 4.000 članov.

od teh na današnjem Primorskem 38, kar je 3/5 slovenskih čitalnic. Do podobnih ugotovitev je prišel tudi B. Marušič (1968), ki meni, da je leta 1869 delovalo na Primorskem 31 od skupaj 56 čitalnic. Primorske čitalnice so zanimive zato, ker so jih pretežno ustanavljali po vaseh, v večjih krajih in mestih pa jih je bilo 11 (Trst, Tolmin, Gorica, Ajdovščina, Vipava, Ilirska Bistrica, Idrija, Komen, Kanal, Cerklje, Sežana). Posebej sta bili pomembni solkanska in kanalska čitalnica. Solkan je bila prva vas v okolici Gorice, ki je imela čitalnico. Z njo so začeli Slovenci izboljševati svoj položaj v narodnostno mešani Gorici. Kanal je s svojo industrijo in obrtjo privabljal veliko tujcev, zato je bila ustanovitev čitalnice toliko bolj potrebna (Marušič, 1968).

2. Obdobje 1871–1880

V drugem obdobju so se čitalnice v enakem številu pojavile na Gorenjskem, in sicer v manjših krajih poleg večjih mest (Gorje, Kropa, Selca, Trata, Sora, Dob, Moravče, Šmartno, Bizovik, Črni vrh, Žiri, Dobrova), in na Primorskem (Kobarid, Podmelec, Vojško, Števerjan, Štandraž, Slap, Razdrto, Senožeče, Prosek, Koper, Materija, Podgrad).

Nekaj so jih ustanovili tudi na Notranjskem (Vrhnika, Borovnica, Zagorje, Sv. Peter, Cerklje, Stari trg, Senožeče, Razdrto), na vzhodu Slovenije, razen v Lendavi, pa niso ustanovili nobene čitalnice.

3. Obdobje 1881–1890

Tudi v tretjem obdobju so največ čitalnic ustanovili na Gorenjskem (Jesenice, Tržič, Radovljica, Bohinjska Bistrica, Železniki, Kranj, Šenčur, Mengeš, Dol, Polhov Gradec, v predmestju Ljubljane – na Viču in v karlovske delu) ter na Primorskem (Tolmin, Šenčur, Idrija, Col, Branik, Vremski Britof, Brezovica, Jelšane, Črni Kal, Kubed, Marezige, Šmarje). Pridružili sta se še Notranjska (Gor-

nji in Dolnji Logatec, Podnanos, Lozice, Orehek, Begunje, Cerklje) in Dolenjska (Višnja Gora, Velike Lašče, Trebnje, Semič, Žužemberk). V Beli krajini so ustanovili čitalnici v Semiču in Dobličah, v Zasavju pa v Vačah. Na vzhodu Slovenije pa le v Ormožu.

Za ustanavljanje in porast čitalnic je bil služen časnik Slovenski narod. Leta 1885 je začel akcijo, s katero naj bi pospešil nastajanje bralnih društev na Gorenjskem. V članku z naslovom Snujmo bralna društva so poudarili pomen bralnih društev za preproste ljudi. Ugotovili so, da bralnih društev in čitalnic po vaseh sploh ni, čeprav bi bile potrebne v vsaki večji župniji, za njihovo širjenje pa bi morali skrbeti učitelji in duhovniki (Žontar, 1980, str. 24).

4. Obdobje 1891–1899

Stanje se je spremenilo v četrtem obdobju, ko je viden občuten napredek v vzhodnem delu Slovenije. Na Štajerskem, v okolici Ptujja, so se pojavila bralna društva v Vitomarcih, Krčevini, Dornavi vasi, Gorišnici, Cirkovcih, Hajdini, Markovcih, Cirkulanah.

Dejavni so bili tudi rodoljubi v Zasavju, saj so ustanovili kar šest čitalnic (Gornji Grad, Sv. Jedert, Ponikva, Petrovče, Zagorje, Radeče).

Na Gorenjskem so ustanovili čitalnice v Mostah pri Ljubljani, Domžalah, Radomljah, Škofji Loki, Dolenji vasi, Brniku, Dvorjah, Dražgošah, Kamni Gorici, na Bledu in Jesenicah. Na Dolenjskem pa v Robu, Dobrepoljah, Dvoru, Travniku, Sv. Vidu in Sv. Petru. V Beli krajini so ustanovili čitalnico na Vinici. V Pišecah in Krški vasi so ustanovili bralno društvo, na Primorskem pa v Podkrajju in v Kozini.

Pri širjenju čitalnic in bralnih društev v drugi polovici 19. stoletja se najprej opazi zakonitost policentričnega širjenja. Čitalnice so najprej ustanavljali po večjih mestih in trgih, razen na Primorskem, kjer so jih ustanavljaja-

li tudi po manjših zaselkih. Proti koncu 19. stoletja so v manjših krajih in manjših skupnostih zaživela predvsem bralna društva. Vse slovenske pokrajine imajo v tem obdobju svoje čitalnice ali bralna društva. Na Koroškem sta se pojavili čitalnici le v Celovcu in Železni Kapli. Hkrati gre še za zakonitost verižnega razvoja, saj je nastanek čitalnice v kraju spodbudil tudi ustanavljanje v bližnjih krajih. Najmočnejši središči čitalniškega gibanja sta bila Trst in Gorica, sledila sta jima Ljubljana in Ptuj.

SKLEPNE MISLI

Do prve svetovne vojne sta na Slovenskem prevladovala nemški in italijanski jezik. Nemci in Italijani so z ustanavljanjem svojih društev, ki so gojila kulturni in zabavni program, hoteli z izobraževanjem odraslih utrditi nemški oziroma italijanski jezik ter tako doseči prevlado nad Slovenci. Slovenske društva, ki so takrat nastajala, so se temu upirala z izobraževanjem v slovenskem jeziku.

V čitalnicah je izobraževanje odraslih dobilo poseben pomen, saj so z njimi želeli:

1. vzbuditi v Slovencih nacionalno identiteto;
2. dvigniti izobrazbeno raven in odpraviti nepismenost;
3. z družabno-kulturnimi prireditvami pa razvedriti ljudi.

Nosilci čitalniškega gibanja so si za ciljno skupino izbrali vse Slovence. Toda v prvih letih so se v čitalnicah zbirali predvsem predstavniki višjega sloja.

Vendar so se čitalnice bolj posvečale kulturnim in družabnim dejavnostim. Izobraževanje ni bilo preveč organizirano, pobuda zanj je bila bolj prepuščena posameznikom. Čitalniški odbori so k izobraževanju pripomogli z:

1. organiziranjem tečajev (jeziki, stenografija);
2. organiziranjem poljudnoznanstvenih predavanj (govori z narodno buditeljsko tematiko, predavanja z gospodarsko tematiko);

Čitalnica je najprej veljala za zbirališče slovenske elite in s svojim zaprtim krogom ni bila privlačna za nižje sloje. Plačevanje visoke članarine so si namreč kmetje le s težavo privoščili, poleg tega pa se na veselnicah in gledaliških predstavah med ljudmi uglajenega vedenja ter v dragih, lepih oblekah niso počutili prijetno. Kmalu so voditelji začeli pritegovati nižje sloje, saj so se zavedali, da slovenski narod ne bo preživel, če ne bodo izobraženi tudi preprosti ljudje. Do njih so morali pristopiti drugače, saj je imela ta ciljna skupina drugačne značilnosti in je drugače dojemala spremembe. Tu se pokaže enkratnost čitalnic. Čitalnice so ljudi v svoje okrilje privabile na poseben način. Navzven so organizirale opazne veselice, zabave s petjem, plesi, govori, deklamacijami, hkrati pa so dvigovale izobrazbeno raven svojih članov, spodbujale branje časnikov, knjig, organizirale predavanja in pogovore o problemih pri nas in po svetu. S slovensko pesmijo in plesom so v Slovencih prebujali občutek pripadnosti in narodno zavest.

3. knjižnicami (kjer so bili na voljo časopisi, časniki, koledarji, knjige).

Čitalničarji so začeli navezovati stike z okolico in njenimi prebivalci ter tako razvijali lokalno skupnost. Pomembno je, da so ljudje s pomočjo pobudnikov sami ustanavljali čitalnice, se vanje prostovoljno vključevali, skrbeli za njihov razvoj in napredek ter se začeli samostojno učiti.

Začeli so ustanavljati tudi bralna društva, njihovi člani so bili samo kmetje. Poleg kulturno-zabavnih programov so dajali prednost poučevanju članov o gospodarskih temah. Velikokrat se je izkazalo, da so člani teh društev premoogli več navdušenja in pleta kot marsikateri čitalniški član. Včlanjevali so se v čedalje večjem številu in nekaj let po ustanovitvi začeli graditi narodne domo-

ve. Bralna društva so imela v primerjavi s čitalnicami skromnejše fonde knjig in časopisov, vendar po zanimanju in izposoji niso zaostajala za njimi.

LITERATURA

- Alič, F. (1962). Nekdanja čitalnica in stari Narodni dom v Ptujju. V: Ptujski zbornik. Ptuj: Zgodovinsko društvo. str. 253–266.
- Costa E. H. Statistični pregled vseh slovenskih čitalnic. LMS 1869, str. 282–296.
- Cizej, Z. I. (1994). Izobraževanje v okviru celjskih društev do 1918. V: Nastanek in razvoj izobraževanja odraslih na Slovenskem od 1774 do 1918, poročilo, Kranj: Fakulteta za organizacijske vede, str. 283–307.
- Domač koledar slovenski za navadno leto 1861, 1862, 1863, 1864, spisal P. Hitzinger.
- Gestrin, F.-Melik, V. (1966). Slovenska zgodovina od konca 18. stol. do 1918. Ljubljana: DZS.
- Govekar - Okoliš, M. (1998). Vloga izobraževanja odraslih v razvoju lokalne identitete. Andragoška spoznanja, št. 3-4, str. 63–68.
- Hartman, B. (1979). Slovenska čitalnica v Mariboru in njeni knjižnici. Časopis za zgodovino in narodopisje, letnik 50, št. 102, str. 295–340.
- Hartman, B. (1987). Čitalnice jedro slovenskega kulturnega razvoja. V: Internationales Symposion Mogersdorf - Eisensadt 1984, Eisenstadt, str. 169–186.
- Hojan, T. (1994). Izobraževanje odraslih od 1774 do 1918. Nastanek in razvoj izobraževanja odraslih na Slovenskem od 1774 do 1918, poročilo. Kranj: Fakulteta za organizacijske vede, str. 88–146.
- Jug, J. (1991). Oris andragoških dejavnosti v Mariboru. Vzgoja in izobraževanje, letnik 22, št. 5, str. 30–35.
- Jug, J. (1994). Izobraževanje odraslih v slovenskem strokovnem tisku. Nastanek in razvoj izobraževanja odraslih na Slovenskem od 1774 do 1918, poročilo, Kranj: Fakulteta za organizacijske vede, str. 320–339.
- Jug, J. (1994). Ekstenzivne oblike izobraževanja odraslih v časopisju – Novice. Nastanek in razvoj izobraževanja odraslih na Slovenskem od 1774 do 1918, poročilo, Kranj: Fakulteta za organizacijske vede, str. 339–371.
- Jug, J. (1994). Oris andragoških dejavnosti v Ptujju in okolici od druge polovice 19. stoletja do 1918. Organizacija in kadri, letnik 27, št. 1, str. 61–73.
- Koledar slovenski za navadno leto 1865, izdala Matica Slovenska.
- Kolerič, T. (1970). Nastanek, razvoj in uničenje slovenskih knjižnic. V: Hlavaty, R. (eds): Prosvetni zbornik 1868–1968. Trst: Slovenska prosvetna zveza, str. 112–147.
- Kramar, J. (1991). Narodna prebujala istrskih Slovencev. Koper: Lipa.
- Krajnc, A. (1982). Motivacija za izobraževanje. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Letopis Narodne čitalnice v Ljubljani, 50-letnica 1861–1911. Založila Narodna čitalnica, 1912.
- Mal, J. (1928–1939, 1993). Zgodovina slovenskega naroda. Celje: Mohorjeva založba.
- Marušič, B. (1968). Ob 100-letnici rihemberške čitalnice. Čitalniško gibanje na Primorskem in nastanek Narodne čitalnice v Rihemberku. Branik: revija Goriška srečanja.
- Melik, V. (1975). Slovenski razvoj v drugi polovici 19. stoletja. V: 11. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana. str. 107–120.
- Melik, V. (1980). Razvoj slovenskega narodnega gibanja in društva, Kulturna društva na Gorenjskem v letih od 1860 do 1914: razstava Gorenjskega muzeja. Kranj: Gorenjski muzej.
- Melik, V. (1988). Zgodovinski razvoj oblikovanja slovenskega naroda. V: 24. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana, str. 191–199.
- Murovec, I., Humar, J. (1957). Od čitalnic do Svobod. V: Goriški zbornik 1947–1957. Okrajni svet svobod in prosvetnih društev Gorica, str. 233–253.
- Novice, kmetijske in rokodelske ..., letnik 1861, letnik 1867, letnik 1868, urednik: dr. J. Bleiweis
- Pahor, S. (1970). Prebujanje slovenske narodne zavesti. V: Prosvetni zbornik. Trst: Slovenska prosvetna zveza, str. 11–120.
- Pirjevec, A. (1940). Knjižnice in knjižničarsko delo. Celje. Družba sv. Mohorja.
- Pivk, O. (1994). Izobraževanje odraslih v okviru društev na področju Ljubljane in okolice, Nastanek in razvoj izobraževanja odraslih na Slovenskem od 1774 do 1918, poročilo, Kranj: Fakulteta za organizacijske vede, str. 228–249.
- Prijatelj, I. (1956). Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, II. knjiga, Ljubljana: DZS.
- Prunk, J. (1992). Slovenski narodni vzpon. Ljubljana: DZS.
- Ternovec, M. (1995). Društveno življenje v Novem mestu v obdobju od 1865 do 1889. Dolenjski list, letnik XLVI, od 1. 6. do 28. 9. 1995.
- Torkar, Z. (1991). Narodna čitalnica v Kamniku. Kranj: Gorenjski tisk.
- Tul, V. (1994). Izobraževanje v okviru društev od 1850 do prve svetovne vojne. Nastanek in razvoj izobraževanja odraslih na Slovenskem od 1774 do 1918, poročilo. Kranj: Fakulteta za organizacijske vede, str. 249–283.
- Žontar, M. (1980). Razvoj kulturnih društev na Gorenjskem od 1860 do 1914. Kulturna društva na Gorenjskem v letih od 1860 do 1914: razstava Gorenjskega muzeja. Kranj: Gorenjski muzej.

Arhivski viri

- Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za kulturo, zbirka Društvena pravila, fascikli od št. 4417 do 4948.
- Arhiv Republike Slovenije, Zbirka Društvena pravila, po katastru od št. 1 do 1000, 1101 do 1200, 1401 do 1500, 2201 do 2300, 2401 do 2500, 2701 do 2800.